

JAROSLAVA PAČESOVÁ

DEIKTICKÉ KATEGORIE V ŘEČI ČESKÉHO DÍTĚTE

Deixe představuje jednu z velmi závažných charakteristik gramatických kategorií. Každá promluva probíhá na určitém místě a v určitém čase. Pronáší ji mluvčí a je obvykle adresována posluchači. Typickým jevem je pak situace, že jak mluvčí tak posluchač se nalézají ve stejném časově-prostorovém rozměru¹⁾. Funkcí deiktických kategorií je usměrňovat a blíže definovat ty prvky jazyka, které jsou vůči místu a času promluvy relativní.

Jedním ze základních druhů slov, jejichž gramatická kategorie má funkci deiktickou jsou ukazovací zájmena. V češtině jsou zastoupena demonstrativy tzv. vnější deixe, viz. *tento, tato, toto*, resp. *onen, ona, ono* a tzv. deixe vnitřní viz *ten, ta, to*. Všechna představují deixi, navíc jsou pak určitá (na rozdíl od zájmen neurčitých, viz *někdo, jeden* apod.).

Podobné vlastnosti mají i adverbia místa (v češtině konkrétně *tady, tam* ap. (vedle neurčitého *někde*) i adverbia času (v češtině konkrétně *teď, hned, nyní, potom, později* ap. vedle neurčitého *někdy*).

Deiktická a zároveň určitá jsou i osobní zájmena *já, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, ony, ona*. A jistě stojí za připomínku v této souvislosti podotknout, že v mnoha jazycích neexistuje formální rozdíl mezi zájmenem ukazovacím a zájmenem třetí osoby. Tak např. v turečtině demonstrativum *o* odpovídá i osobním zájmenům *on, ona, ono*, demonstrativum *onlar* pak osobním zájmenům *oni, ony, ona* (turečtina nerozlišuje rod). V klasické latině, stejně jako v řečtině, neexistovala zájmena vyjadřující třetí osobu. Bylo-li třeba na tuto osobu poukázat, používalo se zájmena ukazovacího, sr. *hic, iste* nebo *ille*. V románských jazycích, konkrétně ve francouzštině, španělštině a italštině, se zájmeno třetí osoby vyvinulo ze zájmena ukazovacího. Totéž lze konstatovat i v angličtině a v němčině. Navíc pak v uvedených jazycích se tzv. určitý člen rovněž vyvinul z původního ukazovacího zájmena. Tato skutečnost vysvětluje vzájemný vztah mezi osobním zájmenem, ukazovacím zájmenem a určitým členem. Všechny tyto slovní druhy představují prvek určitosti. Z tohoto hlediska je vazba *the man, this man* a *that man* v protikladu k vazbě *a man*, zatímco určitý *he* je v protikladu k neurčitému *someone*. Na druhé straně ovšem *the man* a *he* jsou neurčité ve vztahu jak k bezprostřední blízkosti, tak k odlehlosti,

¹⁾ Necháváme ti stranou situace, které jsou v tomto ohledu netypické, jako *samomluva*, kde mluvčí i posluchač existuje v jediné osobě, příp. *telefonický hovor*, kdy adresát se nenachází ve stejném prostoru jako mluvčí.

a proto stojí v protikladu jak k vazbě *this man*, tak k vazbě *that man*. Tradiční vydělení členů a osobních zájmen i zájmen ukazovacích tyto vzájemné vztahy značně zatemňuje²⁾.

V češtině, jak známo, kategorie členů neexistuje a je — v případě potřeby — nahrazována ukazovacími, resp. neurčitými zájmeny, sr. *ten člověk* — *jeden člověk*. Ve srovnání se shora uvedenými příklady z angličtiny je pak situace v češtině následující: vazby *ten člověk* (jako ekvivalent *the man*), *tento člověk* (jako ekvivalent *this man*), *onen člověk* (jako ekvivalent *that man*) představují určitost a jsou v protikladu s vazbou *jeden člověk* (jako ekvivalent *man*).

Podobně pak určité *on, ona, ono* (anglické ekvivalenty *he, she, it*) je v protikladu k neurčitému *někdo, něco* (anglické ekvivalenty *someone, something*). A stejně jako v angličtině vazby *ten muž* (*the man*) a *on* (*he*) jsou neurčité ve vztahu k bezprostřední blízkosti i k odlehlosti a proto vytváří protiklad jak s vazbou *tento muž*, tak s vazbou *onen muž*.

Nyní k otázce, jak se deiktické kategorie uplatňují v dětské řeči.

Ukazovací zájmena

hrají velmi důležitou roli ve vyjadřovacích prostředcích dítěte. Mezi prvními dětskými slůvky se nejednou objevuje výraz *toto*. Z čistě gramatického hlediska jej nelze klasifikovat jako pravé zájmeno, nestojí totiž v pozici adnominální, naopak tento výraz sám nomen zastupuje. Představuje zřejmě pro dítě jakýsi obecný název všech věcí (resp. osob a zvířat), jejichž náležitá pojmenování dosud nezná, sr. následující situace:

Při listování v lepopelu dítě pojmenovává obrázky osob, věcí a zvířat: *chlapeček, holčička, miminko, domeček, balonek, pesek, kravička* atd. Při ukázání na *strom* pronese po chvíli uvažování pojmenování *toto*.

Podobně při výběru jídla ukáže na *pušinka* a řekne: „*Chcu toto*“. Srovnej i záznam z cukrárny: „*Kup mně toto a toto a toto*“, přičemž ukazuje na *zmrzlinu, trubičku a roládu*.

Jak vyplývá z uvedených příkladů, již v těchto situacích plní zájmeno jasné funkci deiktickou. V kombinaci se substantivem pak, zcela podle očekávání, se jako první objevují ukazovací zájmena vnější deixe, která poukazují na osobu nebo věc známou ze situace fyzické, sr. „*tento stoleček*“, „*tato holčička*“, „*toto jablíčko*“, přičemž dítě k označení příslušné osoby resp. věci použije i názorné gestikulace, tj. konkrétně ukáže prstem.

Demonstrativa deixe vnitřní se pak objevují u dítěte mnohem později, a sice v období, kdy tvoří samostatně souvislé věty a vyvstává nutnost poukázat na osobu, resp. věc, známou z větné souvislosti, sr.

„*Byl jeden král a ten král měl tři dcery.*“ „*V perníkový chaloupce bydlela Ježibaba a ta Ježibaba škaredá chytla Jenička a Mařenku.*“

V situacích jako:

„*A ta Karkulka šla a ten vlk byl zlej a ta babička čekala Karkulku a ta Karkulka pořád a pořád nešla*“ ... nebo výroky jako: „*Ten braběnc škaredej, štípl Jiříčka.*“ „*Ta zima ale zebe do nožiček.*“ „*To sluníčko škaredý, spálilo mně.*“ „*Ta jedna holčička nehodná, umazala se, ta dostane*“

²⁾ Podrobněji k této otázce viz J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, 1968, § 7.2.3 s. 278—279.

mají pak demonstrativní zájmena evidentně funkci expresivní. Podobné příklady lze nalézt i v řeči dospělých, chtějí-li tito dosáhnout emocionální vyjádření výpovědi, sr. „*Ten mráz dnes štípe*“, „*To horko je prostě k nesnesení*“ apod.

Dítě však navíc neřídka používá demonstrativum (zejména deixe vnější) v situaci, kdy dospělý deiktickou funkci jako nutnou nepocituje, tj. u vlastních jmen, sr. „*tento Jiříček*“, „*tato Evička*“ (přičemž k dalším uzpřesňování přispívá fakt, že dotyčný chlapec, resp. dotyčná dívka na sebe ukazuje).

Ne výjimečně jsou pak i vazby plurálové, sr.

„*Ti Boháčkovi jsou bohatí, dycky mně něco donesou.*“ „*Ti Kučerovi už tady dlouho nebyli, že?*“

přičemž u dítěte není patrný při tomto spojení rys pejorativnosti, který zpravidla doprovází podobnou vazbu v jazyce hovorovém,

sr. „*Všelijací ti Nováci si vzpomenu votravat*“. „*Co si jen myslí ti jedni Hubáčkovi.*“ „*Však my těm Blažkům ukážeme, zač je toho loket*“ apod.

Adverbium času a místa

Obě tato příslovečná určení mají jako deiktické kategorie v dětské řeči nemenší závažnost než demonstrativa. V jejich používání se projevuje zřetelná snaha dítěte dosáhnout co nejvyšší stupeň konkrétnosti a co nejpřesnější vymezení co do času i co do místa. Výroky jako:

„*Uděláme to hned*“³⁾, „*Papat budeme až potom*“, „*Půjdeme až za dlouho*“, „*Spapáme to až jindy*“ a jako nejvyšší stupeň „*Půjdeme domů až ráno, až bude bílej den*“⁴⁾

se týkají nejbližšího určení času. Obdobně si dítě počíná i při používání příslovce místa, sr.

„*Tady sou moje kostečky*“: „*Tvoje kostečky si dej tam*“: „*Tady (to jest v jeslích) spinkat nebudu, až doma spinkat budu*“: „*Tady je ten Jiříček, jinde není*“.

Zajímavým dokladem deiktické funkce je kombinace adverbia místa s demonstrativem, která rovněž reprezentuje expresivnost (a to vyšší stupeň ve srovnání s prostým demonstrativem) a která je velmi častá v dětské řeči, sr.

„*Tadyten Jiříček*“, „*tadytento, tadydletento, ne jinej*“: „*Tadytato holčička je hodná, tamta né, ta zlobí*“: „*Tadytento kluk to neudělal, tamten darebák to udělal*“.

Kromě vysokého stupně expresivnosti ukazují tyto a podobné příklady na to, že dítě je si vědomo protikladu prostorového, jinými slovy, rozlišuje blízkost od odlehlosti.

Adverbium způsobu patří zřejmě k pozdějším aktivizacím v dětské řeči. Ojedinele se sice vyskytují doklady jako

„*Jedeme rychle*“: „*Rychle to dej sem*“: „*Von jede pomalu.*“ „*Běž pomalu, spadneš*“,

většinou se však dítě omezí na pouhou konstataci, že někdo něco dělá *moc* nebo *málo*, *víc* nebo *miň* a těmito dvojicemi substituuje dosud neznámý výraz pro příslovečné určení způsobu, sr.

³⁾ Sr. při této příležitosti i další snahu dítěte vystupňovat toto „*hned*“ pomocí infixů, viz „*uděláme to hnedlínko*“, „*hnedlíněčko tam budeme*“ apod.

⁴⁾ Tento dětský výrok ovšem prozrazuje asociaci s textem písničky, kterou dítě dobře zná, viz „*Nepůjdeme domů až ráno, až ráno ... až bude bílej den*“.

„*Von to umí moc*“: „*Vašek to umí víc*“ (tj. lépe); „*Vona to zná málo*“: „*Von to zná míň*“ (tj. hůř); „*Toto autíčko jezdí míň*“ (tj. pomaleji); „*Von se houpá víc*“ (ve významu dosahuje výš); „*Toto mně chutná víc než brambůrky*“ (tj. lépe než brambůrky) atp.

Osobní zájmena

Úvodem několik slov k funkci jednotlivých osobních zájmen v řeči dospělých. Osoba první je využívána mluvčím zpravidla k referenci o sobě samém jako předmětu rozhovoru.

Osoba druhá pak odkazuje na posluchače, třetí pak podává referenci o osobách a věcech stojících mimo posluchače. S tím nutně souvisejí i další rozdíly ve funkci osoby třetí ve srovnání s osobou první a osobou druhou. Mluví a posluchač jsou totiž nutně přítomni v dané situaci, zatímco osoby a věci, o nichž mluví referuje, nejen že mohou stát mimo danou situaci, ale navíc mohou být i neurčité. Jinými slovy, kategorie třetí osoby se může kombinovat s jinými kategoriemi jako např. určitost — neurčitost nebo blízkost — odlehlost. Tak zájmena *on, ona* jsou určitá v protikladu k *někdo*, zájmeno *ono* pak v protikladu k *někdo* resp. *něco* jako proti zájmenům neurčitým. Všechna jsou pak neurčitá vůči blízkosti a odlehlosti.

V některých jazycích (např. v turečtině) je kategorie určenosti u zájmen první a druhé osoby (akuzativu) povinně označována stejným sufixem jako u substantiv, sr. *ben-i* (*mně*), *sen-i* (*tebe*), *kitab-i* (*ta kniha*), *kitab* (*knihy*).

I v těch jazycích, které nemají formálních prostředků k vyznačení určenosti zájmen (jako je např. čeština, angličtina, němčina), jsou jasně zájmena první a druhé osoby určitá, zatímco zájmena třetí osoby mohou být určitá i neurčitá.

Kromě toho, zájmena první a druhé osoby se nutně vztahují k lidským bytostem (pouze v bajkách může dojít k personifikaci osoby třetí, ač vyjadřuje zvířata resp. věci); zájmena třetí osoby se pak vztahují jak k osobám, tak ke zvířatům a věcem (což ovšem neplatí pro jazyky, kde je zákonitě rod psychologický (přirozený)).

Dále je třeba zdůraznit, že zatímco zájmena první a druhé osoby jsou pozitivními členy kategorie osob, třetí osoba představuje v podstatě člen negativní — nemusí totiž být přítomna v situaci promluvy — a v mnoha jazycích (včetně češtiny) není zpravidla jiného označení toho, co se tradičně nazývá třetí osoba, kromě nepřítomnosti formálních ukazatelů osoby první a druhé, sr. „*jí m*“, „*jí š*“, „*jí*“: „*má m*“, „*má š*“, „*má*“ apod.

Posledním rozdílem je pak skutečnost, že první a druhá osoba je neutrální vůči rodu, osoba třetí naopak rod respektuje, sr. české „*já*“, „*ty*“, ale „*on, ona, ono*“, anglické „*I*“, „*you*“, ale „*he, she, it*“, italské „*ego*“, „*tu*“ ale „*egli, ella*“, německé „*ich*“, „*du*“, ale „*er, sie, es*“. V plurálu však už této jednotnosti není. Spisovná čeština sice rozlišuje formálně rody i v plurálu, viz „*oni*“, „*ony*“, „*ona*“, podobně italština rozlišuje maskulinum od feminina, sr. „*essi*“, „*esse*“, v němčině a v angličtině však dochází k neutralizaci rodu, sr. existenci jediného zájmena „*sie*“ v němčině a „*they*“ v angličtině. V podstatě totéž lze pozorovat v češtině obecné (a v řeči dětské), sr. „*voni šli*“ ve významu „*chlapeč šli*“, „*holky šly*“ i „*děvčata šla*“.

Srovnání funkce jednotlivých osob v řeči dětské oproti úzu v řeči dospělých ukáže zajímavé rozdíly. Charakteristické pro dětskou řeč je, že dítě v počátcích svého mluvního vývoje používá vesměs osoby třetí. Tato však zastává převážně funkci osoby první, jinými slovy, dítě využívá třetí osobu k referenci o sobě samém, sr.

„*Jiříček papá*“, „*Jiříček nehajá*“, „*Jiříček má bebičko*“.

(V takovémto svém chování je ovšem dítě utvrzováno mj. i výroky dospělých ve vzájemném rozhovoru, viz dotaz dospělého:

„*Co dělá Jiříček*“ nikoliv tedy očekávané „*Co děláš?*“).

Současně však dítě stejnou formulaci vyjadřuje i osobu třetí, sr.

„*Miminko pláká*“, „*Táta malová*“ (maluje), „*Kačenka kváká*“. Potřebuje-li pak vyjádřit rozdíl mezi osobou první a osobou třetí, uchyluje se k ukazovacímu zájmenu (sr. tu fakt, že sloveso je ve tvaru indikativu prézenta v češtině neutrální vůči rodu), sr.

„*Tento Jiříček papá*“ (tj. „já“, osoba první) —

„*Tamten*“, resp. „*jinej Jiříček nepapá*“ (tj. „on“, ne „já“).

S osvojením préterita a futura pak dítě začne používat tvarů ostatních osob a v souvislosti s tím i příslušných zájmen. Prvním impulsem k tomu je zřejmě změna ve formulaci otázky ze strany dospělého. Tento se zpravidla již neptá „*Co dělal Jiříček*“, „*Co dělali kluci*“, ale „*Co jsi dělal*“, „*Co jste dělali*“. A dítě spontánně odpovídá:

„*Papal*“, „*Hajal*“, případně „*Papali*“, „*Hajali*“ (sr. fakt, že dítě v počátečních fázích gramatického vývoje nepoužívá pomocného slovesa při tvoření préterita). Osobní zájmeno pak použije ve funkci deiktické, chce-li zdůraznit protiklad, sr.

„*Já papal, von ne*“. „*To udělal von, ne já*“. „*V oni zlobili, my ne*“. „*V ona půjde hajat, já ne*“.

Deiktická funkce je však patrná i tehdy, nejde-li o přímé srovnání, sr. doklady jako

„*Vona holčička mně bije*“, „*Voni kluci to rozbili*“ atp. Jakési vystupňování deiktické funkce pak představuje vazba osobní zájmeno + sám, sr. „*Já sám*“, „*ty sám*“, „*on sám*“, kdy dítě usiluje o maximální soustředění na svou, resp. jinou osobu,

sr. „*Já to udělám sám*“, „*Von sám se vobuje*“, „*Voblíkni se sama*“ apod.

Nezřídka je pak podobný výrok doprovázen inverzí, která stupeň emocionálnosti jen dále podtrhuje, sr.

„*Já sám papat budu*“, „*Já sám sáňkovat budu*“,

stejně jako iterace zájmeného tvaru „sám“, doprovázena v nejednom případě po-
hyby gestikulačními, sr.

„*Já sám, sám, sám papat budu*“ (přičemž bere dospělému lžičku); „*Já budu sáňkovat sama, sama, sama*“ (přičemž odstrkuje staršího sourozence ze sáněk dolů). Tento způsob tvoření nemůže ovšem nepřipomenout zesilující zájmena v angličtině, viz „*myself*“, „*yourself*“, „*himself*“, „*herself*“, „*itself*“, „*ourselves*“, „*yourselves*“, „*themselves*“, která plní funkci podobnou jako vazba „*já sám*“ ... v řeči českého dítěte.

Z ostatních druhů zájmen stojí za zmínku pouze zájmena tázací, z nich pak především zájmena „*kdo*“ a „*co*“⁵⁾, případně „*kdy*“ a „*kde*“. Jejich postupné osvo-
jování odráží plasticky sled vývoje otázek. Jako první se ustalují otázky věcné, viz „*Kdo to je*“, „*Co to je*“, kdy jako odpověď dítě očekává název jisté osoby, resp. věci, resp. zvířete. Dalšími v pořadí jsou pak ty otázky, týkající se času, tedy zájmeno „*kdy*“ (viz „*Kdy půjdeme*“) a otázky týkající se místa, tedy zájmeno „*kde*“ (viz příklady jako „*Kde je panenka*“). Ještě později se objevují otázky týkající se

⁵⁾ A jistě není bez zajímavosti, že toto „co“ plní u dítěte rovněž funkci zájmena vztažného, sr. dětské výroky jako: „*Holčička, co pásla vovečky*“; „*Dědek, co zasadil řepu*“; „*Chcu to jablíčko, co je voloupaný*“ apod.

způsobu, tedy zájmeno „*jak*“ a jako poslední ve vývojové řadě zpravidla otázky příčinné. Tyto se však, na určitém stupni mluvního vývoje, stávají zdaleka nejfrekventovanější — vzpomeňme tu ono nesčíslněkrát opakované dětské „*proč*“, reakce na něž mu slouží nejen jako prostředek k obohacování slovní zásoby, ale především k navazování a udržování konverzace⁶⁾, sr. otázky jako:

„*A proč je mokro*“: „*A proč prší*“: „*A proč je zamračeno*“: „*A proč nesvíti sluníčko*“ atp.

i velmi zajímavý záznam K. Ohnesorga, kdy dítě si samo odpoví na otázky tohoto typu, nedočká-li se odpovědi od dospělého:

„*Asi ploto*“ (tj. *proto*)⁷⁾.

Na dokladech vybraných z řeči českých dětí ve věku 2—3 let jsme se pokusili o analýzu tří slovních druhů: ukazovacích zájmen, adverbii místa a času a zájmen osobních. Máme totiž za to, že pokud se tyto části řeči v dětských promluvách raného období vyskytují, je jejich společným jmenovatelem především funkce deiktická. Uvedené příklady podle našeho názoru jasně ilustrují, že dítě je si vědomo deiktické funkce ukazovacích i osobních zájmen a adverbii času i místa a že je v této funkci vědomě používá. Navíc jsou pak příklady dokladem toho, že dítě má eminentní zájem konkrétně vyjádřit — v mezích svých možností — zda něco dělá, resp. udělá *ten* či *onen*, udělá-li to *tady* nebo někde *jinde*, bude-li se děj odehrávat *v současnosti* nebo *v budoucnosti*.

Zbývající druhy zájmen i adverbii, jak prozrazuje mj. jejich sporadický výskyt v dětské slovní zásobě dvou- až tříletých dětí i neúplnost možných tvarů, náležejí evidentně do vyspělejšího stadia mluvního vývoje.

DEICTIC CATEGORIES IN CZECH-SPEAKING CHILDREN

After analyzing the form and function of the so called deictic categories, i. e. the demonstrative pronouns, the adverbs denoting time and place and personal pronouns in languages in general, the author comes to analyze these parts of speech in Czech-speaking children at the age of two and three and has these conclusions:

The child is fully aware of the deictic role of the quoted pronouns and adverbs and uses them in this function of theirs much more frequently than the adults do. This is, in the author's opinion, caused by the fact that the definiteness of meaning in the child's words is lower as compared with the comparatively definite character of semantic nucleus in Czech. The child, in effort to concretize the contents of his utterances as much as possible, chooses the deictic categories as one of the formal means in this connection.

⁶⁾ K různým druhům otázek, jejich vývoji a funkci v řeči dětí sr. studii T. Slamy Cazacu, *Dialogul la copii*, Bucuresti 1962, zejména § 3.6 a 3.7; Sr. i český překlad, *Dialog u dětí*, SPN Praha, 1966.

⁷⁾ Sr. K. Ohnesorg, *O mluvním vývoji dítěte*, Praha 1948, s. 44, pozn. 87.